

vyplácal rabínov plat) aj dobročinné aktivity. Michael málokedy vynechal stretnutie Koruny zákona, študijnej skupiny dospelých v rabínovom dome, a Michael, občas v spoločnosti svojho nadaného syna Barucha, večeriaval za jeho stolom spolu so štyridsiatimi ďalšími. Michael – aj jeho starší brat Abraham – navyše často slúžil ako parnas, člen správnej rady, najvyššej autority pre správu synagógy.

Teraz sa však rabín trápil. Dnes, už o chvíľu... Kde je vlastne Baruch? Bude musieť synovi svojho dobrého priateľa oznámiť, aká ho čaká pohroma. Saul Mortera sa nad Baruchom modlil počas jeho obriezky, dozeral na bezchybný priebeh bar micvy a sledoval, ako sa v priebehu rokov vyvíja. Aký bol ten chlapec nadaný! Absorboval vedomosti ako špongia. Všetko vyučovanie mu pripadalo také ľahké, že každý učiteľ mu pripravoval náročnejšie úlohy, zatiaľ čo zvyšok triedy sa trápil so základným učivom. Rabín Mortera sa občas obával, že ostatní študenti ho začnú nenávidieť. To sa však nikdy nestalo: jeho schopnosti boli také očividné, také výnimočné, že aj spolužiaci ho uznávali a často chodili o radu za ním, nie za učiteľmi, keď narazili na ťažkosti pri preklade alebo interpretácii. Rabín Mortera si pamätal, že sám nad Baruchom žasol a viackrát požiadal Michaela, aby ho zobral so sebou na večeru, aby mohol ohúriť nejakého vzácneho hosťa. Ale Baruchove zlaté časy sa dávno skončili. Chlapec sa zmenil, vybral si zlý smer. Teraz celé spoločenstvo čelilo hrozbe zázračného dieťaťa, z ktorého vyrástol netvor, čo sa obrátil proti vlastným.

Na schodoch zazneli kroky. Blížil sa Baruch. Rabín Mortera zostal sedieť, a keď sa vo dverách zjavil Baruch, nepozdravil ho, len ukázal na nízku a nepohodlnú stoličku pri stole a ostro povedal: „Sadni si. Mám pre teba strašnú správu, ktorá ti navždy zmení život.“ Hovoril mierne spomalenou, ale slušnou portugalskou. Hoci rabín Mortera mal aškenázsky pôvod, a nie sefardský, a hoci sa narodil a vzdelával v Taliansku, oženil sa s marankou a naučil sa natoľko po portugalsky, aby sa mohol na sabat prihovárať zhromaždeniu veriacich, ktoré tvorili najmä pôvodom Portugalci.

Baruch pokojne odpovedal: „Nepochybne sa stalo to, že sa ma parnasim rozhodli exkomunikovať a poverili vás, aby ste čo najskôr vyslovili cherem na verejnom obrade v synagóge?“

„Vidím, že si bezočivý ako vždy. Už som si mal na to zvyknúť, ale stále ma prekvapuje premena múdreho dieťaťa na pojašeného dospelého. Predpokladáš správne, Baruch – presne týmto ma poverili. Zajtra sa na teba uvalí cherem a budeš navždy vylúčený z tohto spoločenstva. Ale nepáči sa mi, ako si použil sloveso stať sa. Netvrď, že cherem je iba niečo, čo sa ti stalo. Ty sám si si ho na seba privolať svojím konaním.“

Baruch otvoril ústa a chcel odpovedať, ale rabín rýchlo pokračoval: „Napriek tomu ešte nie je všetko stratené. Som lojálny človek a dlhoročné priateľstvo s tvojím otcom mi káže, aby som urobil všetko, čo je v mojej moci, a poskytol ti ochranu a radu. Teraz od teba chcem, aby si sedel a počúval. Začal som ťa učiť, keď si mal päť rokov, a ani teraz na to nie si pristarý. Chcem ti dať lekcii z dejín. Vráťme sa do starobylého Španielska,“ začal Saul Mortera svojím najrabínskejšim hlasom, „do krajiny tvojich predkov. Vieš, že Židia prišli do Španielska približne pred tisíc rokmi a celé storočia žili v pokoji s Maurmi aj kresťanmi, hoci všade inde sa stretávali s nevraživosťou?“

Baruch unavene prikývol a obrátil oči.

Rabín Mortera si všimol to gesto, ale nekomentoval ho. „V trinástom a štrnástom storočí nás postupne vyhánali zo všetkých krajín, najprv z Anglicka, kde nás krivo obvinili, že vyrábame macces z krvi gójskych detí, potom nás vyštvalo Francúzsko, Taliansko a Sicília – v podstate celá západná Európa – okrem Španielska, kde spolunažívali Židia, kresťania aj Maurovia. Lenže kresťania začali postupne znovu dobýjať územia ovládané Maurmi a zlaté časy sa napokon skončili. Vieš, čo sa stalo v roku 1391?“

„Áno, viem o vyhánaní a pogromoch v Kastílsku a Aragónsku. O tom všetkom viem. A vy viete, že o tom viem. Prečo mi to dnes hovoríte?“

„Viem, že si myslíš, že to vieš. Ale jedna vec je vedieť niečo a druhá naozaj to vedieť, vedieť to srdcom, a ty si do tohto štádia

ešte nedospel. Teraz ťa žiadam len o to, aby si počúval. O nič viac. Časom všetko pochopíš. V roku 1391 spočíval skutočný rozdiel v tom, že Židia prvýkrát v dejinách začali prestupovať na kresťanstvo – prestupovali hromadne, po tisíckach, po desiatkach tisícov. Španielski Židia rezignovali. Boli slabí. Rozhodli sa, že Tóra – Božie slovo – a naše tritisícročné dedičstvo nestojí za ustavičné prenasledovanie.

Takéto hromadné židovské konverzie mali celosvetový význam, dovtedy sa totiž nikdy v dejinách Židia nevzdali našej viery. Porovnaj si to s reakciou Židov v roku 1096. Poznáš ten dátum? Vieš, o čom hovorím, Baruch?“

„Určite máte na mysli Židov, ktorých vyvraždili pri pogromoch počas križiackych výprav – v roku 1096 sa uskutočnil pogrom v Mohuči.“

„V Mohuči aj inde v Porýní. Áno vyvraždili ich a vieš, kto viedol to vyvražďovanie? Mnisi! Vždy, keď vyvražďujú Židov, zástupy vedú duchovní. Áno, tí úžasní Židia z Mohuča, tí veľkí mučeníci, ktorí si radšej zvolili smrť ako konverziu. Mnohí sami nastavili krk vrahom a mnohí pobili vlastné rodiny, aby ich nezneuctili gójske meče. Dali prednosť smrti pred konverziou.“

Baruch naňho neveriacky pozrel. „A vy to schvaľujete? Považujete za správne vziať si život a zavraždiť aj vlastné deti, len aby...“

„Baruch, ešte sa máš veľa učiť, ak pre teba nie je nič natoľko dôležité, aby si tomu obetoval svoj bezvýznamný život, ale teraz je už neskoro, aby som ti vysvetľoval takéto veci. Dnes tu nie si na to, aby si predvádzal svoju bezočivosť. Na to budeš mať čas neskôr. Možno si to neuvedomuješ, ale ocitol si sa na životnej križovatke a ja sa ti pokúšam pomôcť, aby si si správne vybral smer. Chcem, aby si si pozorne a bez prerušovania vypočul moje rozprávanie o tom, že celá naša židovská civilizácia je momentálne v ohrození.“

Bento zdvihol hlavu a voľne dýchal, uvedomil si, ako mu rabínov prenikavý hlas kedysi naháňal strach, ale teraz sa ho už nebojí.

Rabín Mortera sa zhlboka nadýchol a pokračoval: „V pätnástom storočí boli v Španielsku desaťtisíce konvertitov, medzi nimi aj členovia tvojej vlastnej rodiny. Ale túžba katolíckej cirkvi po krvi

sa stále neukojila. Tvrdili, že títo konvertiti nie sú dostatoční kresťania, že niektorí stále skrývajú židovskú vieru a rozhodli sa vyslať inkvizitorov, aby vyňuchali všetko židovské. Pýtali sa: „Čo robievate v piatok, v sobotu?“ „Zapaľujete sviečky?“ „Kedy vymieňate obliečky?“ „Ako varíte polievku?“ A ak inkvizítori našli akékoľvek stopy židovských črt, židovských zvykov alebo židovskej kuchyne, láskavý kňaz ich zaživa upálil na hranici. Aj keď neboli presvedčení o čistote konvertitov. Všetky stopy Žida bolo treba vydrhnúť. Nechceli, aby konvertiti videli skutočného praktizujúceho Žida, lebo sa báli, že by sa v nich prebudili staré zvyky, a tak v roku 1492 vyhнали zo Španielska všetkých Židov, každého jedného. Mnohí – vrátane tvojich predkov – ušli do Portugalska, ale oddýchli si tam len krátko. O päť rokov portugalský kráľ vyhlásil, že každý Žid si musí vybrať medzi konverziou alebo vyhnanstvom. A znovu si desaťtisíce Židov zvolili konverziu a prišli o vieru. Bol to najväčší úpadok judaizmu v dejinách, taký veľký, že mnohí Židia, medzi nimi aj ja, verili, že príde mesiáš. Pamätáš sa, ako som ti požičal mesianistickú trilógiu od Izáka Abrabanela, kde sa hovorí to isté?“

„Pamätám sa, že Abrabanel nikde racionálne nevysvetlí, prečo musia Židia prežívať úpadok, aby sa odohrala táto mystická udalosť. Takisto nevysvetlí, prečo všemohúci Boh nedokáže ochrániť svoj vyvolený ľud a dopustí, aby zažil takýto úpadok, ani prečo...“

„Ticho. Dnes len počúvaj, Baruch,“ vyštekol rabín. „Aspoň raz, možno posledný raz, urob presne to, čo ti poviem. Keď ti položíš otázku, len odpovedz áno alebo nie. Poviem ti už len pár vecí. Hovoril som o najväčšom úpadku v židovských dejinách. Kde Židia koncom pätnásteho storočia a v šestnástom storočí hľadali útočisko? Kde na svete existoval bezpečný prístav? Niektorí išli na východ do Osmanskej ríše alebo do Livorna v Taliansku, kde ich tolerovali, keďže mali cenné kontakty v rámci medzinárodného obchodu. A potom, po roku 1579, keď severné provincie Nizozemska vyhlásili nezávislosť od katolíckeho Španielska, niektorí Židia prišli sem do Amsterdamu.“

Ako nás Holanďania privítali? Tak ako žiadny iný národ na svete. V náboženských otázkach boli úplne tolerantní. Boli kalvíni, ale

každému priznávali právo vyznávať vlastné náboženstvo – okrem katolíkov. Voči nim toľko tolerancie nemali. Ale to sa nás netýka. Nielenže nás tu neprenasledovali, ale boli sme tu vítaní, lebo Holanďania sa chceli stať významným obchodným centrom a vedeli, že maranskí kupci im ho pomôžu vybudovať. Zakrátko prichádzalo čoraz viac prisťahovalcov z Portugalska a tešili sa z tolerancie, aká sa celé storočia nevyskytovala nikde inde. A prichádzali aj ďalší Židia: z Nemecka a východnej Európy sa valili vlny chudobných aškenázskych Židov, ktorí utekali pred prenasledovaním. Samozrejme, že títo aškenázski Židia nemali takú kultúru ako sefardskí: chýbalo im vzdelanie i zručnosti a väčšinou sa z nich stali akurát tak podomoví obchodníci, starinári a majitelia malých obchodíkov, ale aj tak sme ich privítali a podporovali sme ich. Vedel si, že tvoj otec pravidelne a štedro prispieval do pokladničky na dobročinnosť určenú pre aškenázskych bratov v našej synagóge?“

Baruch mlčky prikývol.

„A potom,“ pokračoval rabín Mortera, „po pár rokoch, amsterdamské úrady po porade s významným právnikom Grotiom oficiálne uznali naše právo žiť v Amsterdame. Najprv sme boli pokorní a podľa starých zvykov sme sa usilovali o nenápadnosť. Preto sme zvonka neoznačovali svoje synagógy, ale bohoslužby sme mali v budovách, ktoré pripomínali súkromné domy. Až po mnohých rokoch bez prenasledovania sme si naozaj uvedomili, že môžeme svoju vieru vyznávať otvorene a že štát ochráni naše životy aj majetok. My Židia v Amsterdame máme obrovské šťastie, že žijeme na jedinom mieste na celom svete, kde Židia môžu byť slobodní. Ceníš si to – jediné miesto na celom svete?“

Baruch sa pomrivil na drevenej stoličke a apaticky prikývol.

„Trpezlivosť, trpezlivosť, Baruch. Ešte chvíľu počúvaj – dostávam sa k záležitostiam, ktoré sú pre teba veľmi dôležité. S touto pozoruhodnou slobodou súvisia určité povinnosti, ktoré mestská rada Amsterdamu jasne vyjadrila. Určite ich poznáš.“

„Nesmieme znevažovať kresťanskú vieru a nesmieme sa pokúšať konvertovať kresťanov a uzatvárať s nimi manželstvá,“ odvetil Baruch.

„Je ich viac. Máš fenomenálnu pamäť, ale nepamätáš si ďalšie povinnosti. Prečo? Možno preto, lebo ti pripadajú nepohodlné. Pripomeniem ti ich. Grotius nariadil, že všetci Židia nad štrnásť rokov musia vyjadriť vieru v Boha, Mojžiša, prorokov a v posmrtný život a že nikto z našej kongregácie nesmie povedať ani urobiť nič, čo by spochybňovalo alebo znevažovalo akýkoľvek prvok kresťanskej náboženskej dogmy, inak nám hrozí, že prideme o slobodu.“

Rabín Mortera zmĺkol, potom zdvihol prst a pomaly pokračoval: „Dovoľ, aby som to posledné zdôraznil, Baruch – musíš to pochopiť. Ateizmus alebo znevažovanie náboženského zákona a autority – či už židovskej, alebo kresťanskej – je výslovne zakázaný. Ak v očiach holandskej vlády vyvoláme dojem, že si nevieme na vlastnom území urobiť poriadok, prideme o vzácnu slobodu a znovu sa budeme musieť podriaďovať kresťanskej vláde.“

Rabín Mortera na chvíľu opäť zmĺkol. „Tak, toto bola moja lekcia z dejín. Dúfam, že pochopíš, že sme stále národ v izolácii, že tu dnes síce máme určitú obmedzenú slobodu, ale nikdy nemôžeme byť úplne nezávislí. Dokonca aj dnes pre nás nie je ľahké užiť sa ako slobodní ľudia, lebo mnohé profesie sú pre nás nedostupné. Pamätaj na to, Baruch, keď budeš uvažovať o živote bez tohto spoločenstva. Aby si si náhodou nezvolil hladovanie.“

Baruch chcel odpovedať, ale rabín ho umlčal zdvihnutým ukazovákom. „Chcem zdôrazniť ešte niečo. Dnes čelí útokom základ našej náboženskej kultúry. Z Portugalska stále prichádzajú vlny Židov bez židovského vzdelania. Mali zakázané učiť sa po hebrejsky, boli nútení učiť sa katolícku dogmu a praktizovať katolícku vieru. Nachádzajú sa medzi dvoma svetmi a majú slabú katolícku aj židovskú vieru. Mojim poslaním je priviesť ich domov, k židovským koreňom. Naša komunita prosperuje a vyvíja sa: už máme učencov, básnikov, dramatikov, kabalistov, lekárov a tlačiarov. Čaká nás obdobie veľkej obrody a ty tu máš svoje miesto. Tvoja učenosť, prenikavá myseľ a učiteľské schopnosti by nám veľmi pomohli. Keby si vyučoval po mojom boku, keby si po mne prevzal povinnosti, keď tu už nebudem, naplnil by si otcove sny – aj moje.“

Baruch prekvapene pozrel do rabínových očí. „Ako to myslíte,

že by som pracoval po vašom boku? Nerozumiem. Nezabúdajte, že som obchodník a je na mňa uvalený cherem.“

„Cherem ešte neplatí. Platiť začne, až keď ho verejne vyslovím v synagóge. Áno, parnasim majú najvyššiu autoritu, ale mám na nich veľký vplyv. Dvaja marani, ktorí nedávno pricestovali, Franco Benitez a Jacob Mendoza, včera vypovedali pred parnasim a ich svedectvo je veľmi závažné. Podľa ich výpovedí veríš, že Boh nie je nič viac než príroda a že neexistuje svet, ktorý príde. Áno, je to veľmi závažné svedectvo, ale medzi nami, ja im neverím a som presvedčený, že tvoje slová prekrútili. Sú to synovci Duarteho Rodrigueza, ktorý sa na teba hnevá, lebo si sa obrátil na holandský súd, aby si mu nemusel vyplatiť dlh, a som presvedčený, že im prikázal klamať. A ver mi, že nie som jediný, kto si to myslí.“

„Neklamali.“

„Baruch, spamätaj sa. Poznám ťa od narodenia a viem, že tak ako každého aj teba sa občas zmocnia bláznivé myšlienky. Prosím ťa, študuj u mňa, dovoľ, aby som ti očistil myseľ. A teraz ma počúvaj. Dám ti ponuku, akú by som nedal nikomu na svete. Som si istý, že ti môžem ponúknuť celoživotnú penziu, vďaka ktorej by si mohol skončiť s koloniálnym obchodom a žiť životom učenca. Počuješ? Ponúkam ti dar života učenca, života čítania a premýšľania. Dokonca si budeš môcť potichu pestovať zakázané myšlienky, keď budeš hľadať potvrdzujúce alebo vyvracajúce dôkazy v rabínskom učení. Len sa nad tou ponukou zamysli: život v úplnej slobode. Má to jedinú podmienku: mlčanie. Musíš sľúbiť, že si necháš pre seba všetky myšlienky, ktoré by mohli ublížiť nášmu ľudu.“

Baruch akoby od zamyslenia zmeravel. Rabín sa po dlhom tichu ozval: „Čo na to hovoríš, Baruch? Teraz, keď by si mal hovoriť, mlčíš.“

„Môj otec mnohokrát hovoril, ako si váži vaše priateľstvo,“ povedal Baruch pokojným tónom. „Prezradil mi aj to, že ste sa o mne pochvalne vyjadrili – citoval slová ,bezhraničná inteligencia‘. Naozaj sú to vaše slová? Citoval vás správne?“

„Sú to moje slová.“

„Verím, že svet a všetko v ňom sa riadi prirodzeným zákonom a že môžem pomocou svojej inteligencie, ak ju budem využívať

racionálne, objavovať povahu Boha a reality aj cestu k požehnanému životu. Už som vám to kedysi vrazil, pamätáte sa?“

Rabín Mortera sklonil hlavu do dlani a prikývol.

„A predsa mi dnes navrhujete, aby som strávil život potvrdzovaním alebo vyvracанím svojich názorov v rabínskom učení. Tak to nerobím ani nebudem robiť. Rabínska autorita nie je založená na čistote pravdy. Spočíva len na názoroch generácií poverčivých učencov, ktorí verili, že Zem je plochá, obieha okolo nej Slnko a že jeden človek menom Adam sa odrazu zjavil a splodil celú ľudskú rasu.“

„Popieraš božský pôvod Knihy Genezis?“

„Popierate dôkazy, že dávno pred Izraelitmi existovali iné civilizácie? V Číne? V Egypte?“

„Takéto rúhanie! Neuvedomuješ si, že ohrozuješ svoje miesto vo svete, ktorý príde?“

„Neexistuje jediný racionálny dôkaz existencie sveta, ktorý príde.“

Rabín Mortera sa zatváril šokovane. „Presne takto ťa citovali synovci Duarteho Rodrigueza. Myslel som si, že klamú na príkaz svojho strýka.“

„Asi ste ma nepočuli alebo ste ma nechceli počuť, keď som pred chvíľou povedal, že neklamali.“

„A čo tie ďalšie obvinenia? Že popieraš božský pôvod Tóry, že Mojžiš nenapísal Tóru, že Boh existuje len filozoficky a že obradný zákon nie je posvätný?“

„Synovci neklamali.“

Rabín Mortera zagánil na Barucha, jeho úzkosť sa premenila na hnev. „Hociktoré z týchto obvinení je dôvod na cherem a spolu si vyžadujú najprísnejší cherem, aký bol kedy vyslovený.“

„Učili ste ma hebrejčinu a boli ste dobrým učiteľom. Dovoľte mi, aby som sa vám odvdáčil tak, že za vás sformulujem cherem. Kedysi ste mi ukázali najprísnejšie cheremy, ktoré uvalila benátska komunita, a pamätám si z nich každé slovo.“

„Ako som už povedal, ešte budeš mať dosť času na bezočivosť. Vidím, že už sa to začína.“ Rabín Mortera sa chvíľu spamätával.

„Chceš ma zabiť. Chceš úplne zničiť moju prácu. Vieš, že mojím celoživotným dielom bola úloha posmrtného života v židovskom myslení a kultúre. Poznáš moju knihu *Prežitie duše*, ktorú som ti vložil do rúk na tvoju bar micvu. Vieš o mojej veľkej debate s rabínom Aboabom na túto tému a o mojom víťazstve?“

„Áno, samozrejme.“

„Ako ľahko si sa toho striasol. Máš predstavu, čo všetko bolo v stávke? Keby som bol v tejto debate prehral, keby sa vyhlásilo, že všetci Židia majú rovnaké postavenie vo svete, ktorý príde, a že cnosť nebude odmenená a hriechy nebudú potrestané, nevidíš dôsledky pre našu komunitu? Ak majú isté miesto vo svete, ktorý príde, čo ich má ťahať k tomu, aby konvertovali naspäť na judaizmus? Keby neexistoval trest za hriechy, vieš si predstaviť, ako by sa na nás pozerali holandskí kalvíni? Ako dlho by vydržala naša sloboda? Myslíš, že to bola nejaká detská hra? Zamysli sa nad jej dôsledkami.“

„Áno, tá veľká debata – vaše slová len ukázali, že to nebola debata o intelektuálnej pravde. Určite preto bol benátsky rabín taký zmätený. Obaja ste presadzovali iné verzie posmrtného života z dôvodov, ktoré nemajú nič spoločné s realitou posmrtného života. Pokúšate sa ovládať ľudí pomocou strachu a nádeje – tradičnými zbraňami náboženských vodcov v celých dejinách. Vy aj všetky rabínske autority tvrdíte, že držíte kľúče od posmrtného života a odomýkate si nimi politickú moc. Rabín Aboab chcel zase zmierniť trápenie svojej kongregácie, ktorá túži pomôcť svojim rodinám konvertitov. Nebola to duchovná nezhoda. Bola to politická debata, ktorá sa tvárila ako náboženská debata. Ani jeden z vás nepredložil dôkaz o existencii života, ktorý príde, či už intelektuálny dôkaz, alebo dôkaz zo slov Tóry. Ubezpečujem vás, že v Tóre sa taký dôkaz nenachádza, a vy to viete.“

„Očividne si neprijal, čo som ti hovoril o svojej zodpovednosti voči Bohu a o vytrvalosti nášho ľudu,“ poznamenal rabín Mortera.

„Väčšina z toho, čo robia náboženský vodcovia, nesúvisí s Bohom,“ odvetil Baruch. „Minulý rok ste uvalili cherem na človeka, ktorý si kúpil mäso od aškenázskeho kóšer mäsiara namiesto sefardského. Myslíte, že Bohu na tom záleží?“

„Bol to krátky chereň, z ktorého vyplýva ponaučenie, aká je dôležitá súdržnosť spoločenstva.“

„A minulý týždeň som sa dozvedel, že ste povedali žene, ktorá prišla z malej dediny, kde nemajú židovského pekára, že si môže kúpiť chlieb od gójskeho pekára, ak hodí do pece kus dreva, aby sa podieľala na pečení.“

„Prišla za mnou utrápená a odišla šťastná.“

„Odišla ešte zmätenejšia ako predtým, ešte menej schopná rozmýšľať samostatne a rozvíjať si rozumové schopnosti. Presne o to mi ide: náboženské autority všetkých fariieb chcú brzdiť rozvoj našich rozumových schopností.“

„Ak si myslíš, že náš ľud môže prežiť bez kontroly a autority, tak si blázon.“

„Myslím si, že náboženski vodcovia strácajú duchovné smerovanie, lebo sa miešajú do záležitostí politického štátu. Vaša autorita by sa mala vzťahovať len na rady o vnútornej zbožnosti.“

„Záležitosti politického štátu? Nepochopil si, čo sa stalo v Španielsku a Portugalsku?“

„Presne o tom hovorím: boli to náboženské štáty. Náboženstvo a štát musia byť oddelené. Najlepší panovník by bol slobodne zvolený vodca, ktorého moc by bola obmedzená nezávisle zvolenou radou a ktorý by konal v súlade s verejným pokojom, bezpečnosťou a spoločenským blahom.“

„Baruch, teraz si ma presvedčil, že ťa čaká osamelý život a že tvojou budúcnosťou nebude len rúhanie, ale aj vlastizrada. Odíď.“

Keď rabín Mortera počul na schodoch vzdalujúce sa Baruchove kroky, uprel zrak hore a zamrmľal: „Michael, priateľ môj, urobil som pre tvojho syna, čo som mohol. Musím ochraňovať priveľa ďalších duší.“